

UDK BROJEVI: 73/75.072.3 Петровић Р.  
75.03(497.11)"1935"  
ID BROJ: 27427593

KATEGORIJA ČLANKA: NAUČNI ČLANAK

ORIGINALAN NAUČNI RAD

Ješa Denegri  
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

## **KRITIČKI OSVRT RASTKA PETROVIĆA NA IZLOŽBU GRUPE ZEMLJA U BEOGRADU 1935. GODINE**

### *Apstrakt:*

U tekstu se razmatra recepcija izložbe Udruženja umetnika Zemlja koja je 1935. godine održana u Umetničkom paviljonu u Beogradu kroz analizu kritičkog osvrta na ovaj događaj koji je napisao Rastko Petrović. U širem kontekstu kompleksne kritičarske delatnosti Rastka Petrovića i njegovog značaja za razvoj likovne kritike kao discipline na jugoslovenskom umetničkom prostoru, njegov prikaz o izložbi Zemlje u Beogradu predstavlja verovatno najsadržajnije i najizazovnije kritiku objavljenu o ovoj umetničkoj grupi u vreme njenog aktivnog postojanja.

### *Ključne reči:*

Rastko Petrović, udruženje umetnika Zemlja, likovna kritika, umetnost 1930-ih godina, jugoslavenski umetnički prostor

Nedavna retrospektivna izložba *Umjetnost i život su jedno: Udruženje umjetnika Zemlja 1929–1935*. u Galeriji Klovićevi dvori u Zagrebu između 28. 11. 2019. i 1. 3. 2020. ponudila je brojne nove uvide u mnoštvo pitanja oko ove vrlo značajne pojave u hrvatskoj umetnosti prve polovine XX veka.<sup>1</sup> Jedno od zasebnih pitanja moglo bi da bude, između niza neuporedivo bitnijih, ono o razumevanju i oceni izložbe Zemlje u Beogradu u kritici Rastka Petrovića i upravo tom pitanju biće u narednim redovima posvećena odgovarajuća pažnja.<sup>2</sup>

Jedna od mnogobrojnih tema koje svedoče o tesnoj i uzajamnoj povezanosti umetničkih scena Beograda i Zagreba u toku postojanja zajedničkog jugoslovenskog kulturnog prostora jeste i fenomen grupe Zemlja povodom čije izložbe u Umetničkom paviljonu 1935. Rastko Petrović, pod inicijalima N. J., objavljuje kritički osvrt u dnevnom listu *Politika* od 3. marta iste godine pod naslovom *Izložba Zemlje. Krsto Hegedušić sa drugovima izlaže u Beogradu*, potom ponovo objavljen u knjizi *Eseji, kritike* u izdanju Muzeja savremene umetnosti 1995. godine. (Petrović 1995)

Vrlo složene i kontroverzne okolnosti u vezi sa organizacijom beogradske izložbe *Zemlje* detaljno je obradio i opisao Josip Depolo u katalogu izložbe *Nadrealizam – socijalna umetnost* u Muzeju savremene umetnosti 1969, u poglavlju *VII izložba Zemlje (Beograd 1935)*. U ovom tekstu autor, između ostaloga, osvrće se i na pomenuti prikaz Rastka Petrovića, navodeći podatak o Hegedušićevoj „marginaliji“ u kojoj je on zapisao kako je posredi „najbolja kritika koja je izašla u Beogradu u vrijeme izložbe Zemlje“. <sup>3</sup> (Depolo 1969, 36–49)

Da su karakter, mesto, uloge i vrednosti vrlo krupnog i kompleksnog literarnog opusa Rastka Petrovića u istoriji srpske književnosti i ukupne kulture u prvoj polovini XX veka definitivno utvrđeni potvrđuju brojne studije i rasprave.<sup>4</sup>

- 1 Katalog izložbe *Umjetnost i život su jedno. Udruženje umjetnika Zemlja 1929–1935*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 20. studeni 2019 – 1. ožujak 2020. Sadržaj: Željka Čorak, *O Zemlji nakon četrdeset i osam godina*, Petar Prelog, *Udruženje umjetnika Zemlja: od društvene angažiranosti do kulturnog nacionalizma*, Petar Prelog, *Ploha, boja, linija. Slikarstvo Udruženja umjetnika Zemlja*, Svetlana Sumpor, *Naiva u kontekstu Udruženja umjetnika Zemlja*, Tamara Bjažić Klarin, *Arhitektura Udruženja umjetnika Zemlja*, Darija Alujević, *Kipari Udruženja umjetnika Zemlja*, Suzana Leček, *Živjeti u diktaturi – hrvatska politika i društvo 1929–1935*, sa reprodukcijama i obimnom dokumentacijom.
- 2 Od istog autora prethodno: *Dva napisa Rastka Petrovića o grupi Zemlja*, Novi Sad: Polja, 2005, 345, ponovo objavljeno u knjizi *Modernizam – avangarda. Ogleđi o međuratnom modernizmu i istorijskim avangardama u jugoslovenskom umetničkom prostoru*, 125–135. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- 3 O doprinosu Depolovog teksta Prelog je u svom prvom tekstu u katalogu izložbe *Zemlje* (iz napomene 1) izneo da je on „... pružio detaljni uvid u ključne dijelove njezine događajne povijesti“.
- 4 Između ostalog: *Rastko Petrović*, edicija *Živi pesnici*, priredio Milosav Mirković, Beograd: Nolit, 1963; *Rastko Petrović*, studija i izbor Milan Komnenić, Beograd: Izdavački zavod Jugoslavija, 1967; Jasmina Musabegović, *Rastko Petrović & njegovo djelo*, Beograd: Slovo ljubve, 1976; Zbornik *Književno delo Rastka Petrovića*, ur. Đorđije Vuković, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1989; Zbornik *Otkrivanje drugog neba*, „Festival jednog pisca“, Beograd: Kulturni centar, 2003, Gojko Tešić, *Vrh vrhova srpske avangarde*; Milanka Todić, *Rastko Petrović, ponašanja avangardnog umetnika*; Miško Šuvaković, *Rastko Petrović – vizuelne transgresivne figure nomada*, katalog izložbe *Rastko Petrović. U prvom licu*. Beograd: Prodajna galerija, 2009; Milijana Simonović, *Dva pjesnika i*

Čine ga proza *Burleska Gospodina Peruna Boga Groma*, 1921, zbirka pesama *Otkrovenje*, 1922, roman *Sa silama nemerljivim*, 1927, putopisi *Afrika*, 1930, *Ljudi govore*, 1931, roman *Dan šesti*, 1934, kao i posthumno objavljene knjige nastale u Americi između 1935. i smrti 1949, *Dan šesti* i *Sabinjanke*. Rastkom Petrovićem kao likovnim kritičarom detaljno se bavio Lazar Trifunović, prvi put u uvodu antologije *Srpska likovna kritika*, u koju je uvrstio Petrovićeve tekstove *Sava Šumanović i estetika suviše stvarnog u novoj umetnosti* (1921), *Jedna beogradska izložba* (1921), *Umetnička izložba Mila Milunovića i Sretena Stojanovića* (1922) i *Tabaković i Gvozdenović* (1934). Smatra ga „tvorcem sintetičke kritike i njenim najznačajnijim predstavnikom“, sa kojim je „srpska likovna kritika stručno, idejno i teorijski sazrela“ i „koja u umetnički sud uvodi psihološke, filozofske i kulturno-istorijske faktore“. I dalje: „Sa Rastkom Petrovićem (i sintetičkom kritikom) autonomija umetnosti je dobila puno teorijsko obrazloženje u fenomenu 'slikarska realnost'. Slikarstvo više nije 'slika' prirode, niti je vezana za nju i njene zakone... Ona ima svoje zakone, svoju realnost, sopstvene principe u izgrađivanju svoga sveta koji u odnosu na spoljni svet stoji samo kao mogućnost jedne paralelne egzistencije...“ (Trifunović 1967)

U drugom i vrlo detaljnom tekstu o likovnoj kritici Rastka Petrovića, pisanom 1981, Trifunović će – nazivajući ga „Apolinerom srpske umetničke kritike“ – njegovo pisanje o umetnosti podeliti u dva jasno odeljena poglavlja. U prvom, naslovljenom *Estetika suviše stvarnog*, obrađuje Petrovićevu kritiku od 1921, kada objavljuje tekst o Pikasu u trećem broju Micićevog časopisa *Zenit*, za kojim slede *Sava Šumanović i estetika suviše stvarnog u novoj umetnosti* (u zagrebačkom *Savremeniku*) i *Izložba Bjelića, Dobrovića i Miličića* (u beogradskom *Radikalu*), zaključno sa tekstom *Petar Palavićini* (u beogradskoj *Raskrsnici*) 1923. Obrazovan na tekovinama modernizma, direktno upoznatim u vreme boravka u Parizu, Petrović stiže do kapitalnih spoznaja o bitno autonomnoj konstituciji jezika savremenog slikarstva, sažetim u čuvenom i često citiranom pasusu koji započinje: „Slika je pre svega doživljaj koji se zbio iznad pravila pod kojima živi naš sunčani sistem...“ (Petrović 1995, 219–221)

Uslediće prekid Petrovićevog bavljenja likovnom kritikom zbog zaposlenja u diplomatskoj službi (u Rimu između 1926. i 1930), te nastavak od 1931. otkada u listu *Politika* počinje da vodi hroniku izložbi koju će Trifunović obraditi u poglavlju *Beogradski saloni*. Ovom periodu Petrovićeve kritike pripada osvrt na izložbu grupe *Zemlja* u Umetničkom paviljonu, pod naslovom *Izložba „Zemlje“: Krsto Hegedušić sa drugovima izlaže u Beogradu*, objavljen u *Političari* od 3. marta 1935. godine. (Trifunović 1982, 226–233) Osim Petrovićevog, beogradsku izložbu Zemlje propratilo je još nekoliko osvrta, sa različitih ideoloških pozicija, između ostalih D. Budimirovića, Dragana Aleksića, Save Popovića, Jovana Popovića i Stanislava Vinavera. (Reberski 1970)

Do preuzimanja rubrike u *Političari* 1931, Petrović objavljuje tekstove *Savremeno francusko slikarstvo na izložbi „Cvijete Žuzorić“* u *Srpskom književnom glasniku* 1926. i *Andre Breton* u *Vremenu* 1931, takođe i svoj prvi tekst o grupi *Zemlja*, pod naslovom

---

*slika. Poezija Miloša Crnjanskog i Rastka Petrovića i ekspresionističko slikarstvo*, Šid: Galerija slika „Sava Šumanović“, 2013.

*Povodom izložbe Udruženja „Zemlja“ Zagreb* i podnaslovom *Za novu umetnost*, objavljen u jedanaestom broju časopisa *Nova literatura* u Beogradu oktobra 1929. godine.<sup>5</sup>

Kako je došlo do ove Petrovićeve jedine saradnje sa radikalno levičarskim časopisom *Nova literatura* osnivača i urednika Pavla Bihalija u autoru dostupnoj literaturi nema podataka. (Šuvaković 2010, 187–199) Iz samog teksta se zaključuje da je Petrović boravio u Zagrebu nedugo pre otvaranja prve izložbe Zemlje 5. novembra 1929. sudeći po sledećoj tvrdnji: „... bio sam prisiljen da obiđem ateljere mladih, zapravo njihove sobe, jer oni ne slikaju u ateljerima“. Krajnje je kritičan prema svemu ostalom na što je naišao u zagrebačkim galerijama. Tekst o Zemlji Petrović završava zaključkom:

„Prvom izložbom 'Zemlje' biće zadan prvi ozbiljan udarac ideologiji i misticizmu meštrovličevskog klasicizma. Dva oprečna gledanja na svet dolaze u sudar. Na jednoj se strani slikaju i modeluju anđeli sa gitarama, sveci, biskupi i heroji, lepa i umna lica, nebesko carstvo sa svim čuvarima javnog reda i morala. Na drugoj, – bogci sa harmonikama, alkohol i birtija, život bedan i ljudi van zakona – život kolektiva anonimna i moćan. – blizak nama svima koji hodamo po zemlji, a ne možemo da sedimo među anđelima i sviramo gitare. Bliži nam je taj svet od natirmorta i impresionističke akrobatike, jer mi ne možemo, indiferentni i u besposlici, baviti se samim sobom, lepotama nebeskim i voleti slikarstvo – slikarstva radi.“

Poslednja tvrdnja, izneta u stavu „... mi ne možemo ... voleti slikarstvo – slikarstva radi“ iznenađuje s obzirom na Petrovićevo u prethodnom periodu zastupanje autonomije slikarstva. Čini se sasvim izvesnim kako je on tekst o Zemlji napisao potpuno upoznat sa ideološkom orijentacijom uredništva *Nove literature*, možda čak da je boravio u Zagrebu na njihovu inicijativu. Posredi je njegov prvi susret sa umetničkim i ideološkim stanovištima pripadnika grupe Zemlja i uvod u detaljniju ocenu njihovog rada koja će da usledi povodom šeste izložbe Zemlje u Beogradu februara 1935. godine.

Između prvog Petrovićevog teksta o Zemlji nedugo po osnivanju i pre izložbe u Zagrebu 1929. i drugog povodom poslednje izložbe u Beogradu 1935, među članstvom i područjima delovanja Zemlje došlo je do brojnih i znatnih promena. U međuvremenu, grupu su napustili Kršinić (1930), Mujadžić (1930), Postružnik (1931), Ružička (1931), Tabaković (1932), jedan od njenih osnivača Junek stalno boraveći u Parizu nikada joj se neće aktivno priključiti. Na trećoj izložbi u Zagrebu 1931. proširen je udeo arhitekata, prvi put izlažu „hlebinci“ Generalić i Mrzaz, kao i polaznica Bauhausa Oti Berger (Otti Berger). Na beogradskoj izložbi grupa nastupa u sledećem sastavu: članovi Krsto Hegedušić, Lavoslav Horvat,

5 Bio-bibliografskoj hronologiji *Život i rad Pavla Bihalija*, pod godinom 1929. u knjizi *Izdavač Pavle Bihali*, Beograd: Nolit, 1978, 191, Petrovićev tekst o grupi Zemlja nije naveden.

Drago Ibler, Mladen Kauzlarić, Edo Kovačević, Stjepan Planić, gosti Marijan Detoni, Ivan Generalić, Stjepan Gomboš, Željko Hegedušić, Branka Kristijanović, Kamilo Tompa i Fedor Vaić. Prikazan je i deo tematske izložbe *Selo i grad* (u obradi S. Planića i Ernesta Tomaševića).<sup>6</sup> Ove podatke o istorijatu Zemlje valja imati u vidu pri razmatranju Petrovićevog teksta o beogradskoj izložbi, koji se glavninom odnosi na slikarstvo Zemlje, imajući u središtu pažnje pre svega poziciju i poimanja Krste Hegedušića.

Evidentna je znatna razlika u karakteru teksta, načinu pisanja i nameni likovne kritike između Petrovićevih napisa o umetnosti u ranim dvadesetim, sve do osvrta na zagrebačku izložbu Zemlje 1929, od onih u tridesetim, uključujući i njegov osvrta na beogradsku izložbu 1935. godine. Nazvavši ovu drugu fazu Petrovićeve kritike *Beogradski saloni*, Trifunović je bio sasvim određen u sledećoj oceni:

„Rastkovi saloni bitno se razlikuju od njegove kritike na početku dvadesetih godina; u njima nema ni objektivnih analiza, ni teorijske širine, ni modernih ideja, u njoj prevlađuju sud, iskustvo i znanje, sklonost ka subjektivnom, gotovo impresionističkom tumačenju umetničkih pojava. Svest o autonomiji slike, kao nešto što je već osvojeno u ranijoj teoriji i praksi, on je sada razvijao u drugom pravcu: prema slikarskom slikarstvu, da tako nazovem ovu težnju ka pikturnalnom koja će potpuno da osvoji našu umetnost u četvrtoj deceniji.“ (Trifunović 1967, 245–246)

Za razliku od nekadašnjeg saradnika avangardnog *Ženita* i levičarske *Nove literature*, iako u njima sa svega po jednim prilogom, Petrović u svojoj rubrici u *Politici* nastoji da bude redoviti pratilac tekućeg beogradskog umetničkog života, kao visoko obrazovani građanski intelektualac pariske kulturne i idejne provenijencije u duhu atmosfere „povratka redu“. Polazeći sa takvih pozicija on pristupa analizi i valorizaciji beogradske izložbe Zemlje, te upravo otuda proizlaze zapažanja i zaključci što ih u odnosu na umetničku i ideološku poziciju Zemlje u svome osvrtu donosi. Petrović preferira umerene modernističke pojave i njihove protagoniste kao središnje i vodeće vrednosti u tadašnjem domaćem umetničkom životu, svoje kritičarske kriterijume usaglašava sa takvom vrstom estetskih slikarskih i vajarskih produkcija, te čini se da otuda proizlaze njegovi distancirani odnosi kako prema tradicionalističkom i „desničarskom“ Zografu, tako i prema inovativnoj i „levičarskoj“ Zemlji.

Iz Petrovićevog osvrta na beogradsku izložbu Zemlje moguće je izdvojiti sledeće bitne i karakteristične pasuse:

6 Podaci prema Depolo 1969, 48, fn 4. Prema jednom drugom izvoru podataka (*Politika*, 24. 2. 1935) na beogradskoj izložbi Zemlje, kao punopravni članovi, izlagali su takođe Vilim Svečnjak, Ernest Tomašević i Danilo Raušević.

„Grupa koja se obrazovala pod imenom 'Zemlja' bila je svakako prva, i još uvek je jedina, koja se u izgradnji svoga umetničkog programa opredeljivala faktom da živi u društvu s kojim ima da deli svoju čovečansku stvarnost. Umetnici 'Zemlje' su pokušali da tačno odrede svoj odnos prema istorijskoj episi u kojoj žive i tlu na kome su. Jezikom kojim se izražava slikarstvo želeli su da opšte sa masom koja je oko njih.

Od časa kad su pristalice 'Zemlje' rešile da biti umetnik znači primiti na sebe izvesnu odgovornost i vršiti izvesnu misiju međ ljudima, rešile su isto tako i svoj odnos prema ljudima s jedne strane, i svoj odnos prema umetnosti sa druge. Vidimo najpre da umetnici 'Zemlje' žele da je njen dodir sa ljudima neposredan i stvaran. Oni žive na selu, slikaju zajedno sa radnicima i seljacima, proučavaju materijalne uslove u kojima se ovi nalaze. Vidimo takođe da se u odnosu na savremeno slikarstvo drže po strani i da se uglavnom ne koriste rezultatima do kojih je došlo moderno slikarstvo.

Ovako postavljeni odnos prema savremenom slikarstvu morao je fatalno vezati pristalice 'Zemlje' za slikarsku prošlost. Tražeći umetnički ideal koji bi im pomogao da na jasan i pristupačan način saopšte kroz slikarstvo svoje slikarske i čovečanske ideje, Krsto Hegedušić (i njegovi drugovi) ostali su skoro omađijani od flamanskog slikarstva. U kosoj postavi kompozicije, u raspodeli masa, u pokretu naroda, u tehnici kolorisanja i u vrsti iscrtavanja oni ne kriju da je njihov isključivi slikarski uzor Brojgl. Međutim, ma koliko bio sugestivan i ma koliko mogao da posluži za umetničku transformaciju današnjem umetniku, slikarski jezik velikog Brojgla pripada šesnaestom veku, iz koga je ponikao.

Tako se dogodilo da je 'Zemlja', svojom čvrstom voljom da korača uz savremene mase, pošla ispred svih ostalih umetničkih grupa, a izborom koji treba da je dalje nosi kroz život stupala svakim korakom bliže prošlošću. Rezultat je da slike članova 'Zemlje', inače vanredne, izgledaju kao da ih je Brojgl naslikao svojim savremenima, o nekom svom fantastičnom izletu u podravska sela četiri veka unapred. Slikani ovako, izgledaju kao jedinstvene a neubedljive pripovetke o našim krajevima: sva ta predkišna neba, bezlisna drveta, teška germanska lica i flamanski domovi koji su uzeli oblike naših krovinjara.“

U nastavku teksta osvrće se na pojedine učesnike izložbe, što ovom tekstu u celini pridaje obeležja jednog temeljnog i serioznog pristupa koji upravo zbog niza iznetih stavova i ocena, vrlo izazovnih po primedbama i zaključcima, otvara brojna načelna pitanja teorijske i ideološke prirode, samim time namećući potrebu daljeg razjašnjavanja Petrovićeve polazne kritičarske pozicije.

Upuštajući se u ovaj izazov, Trifunović je izneo sledeće:

„Rastkov stav je vrlo simptomatičan za poziciju građanskog liberala: socijalnu i političku poruku Zemlje on namerno nije primetio, jer nije hteo da ulazi u analizu njene suštine, mada je nije zanemario; kao pravi građanski estetičar on je ceo zemljaški program sveo na jednu minornu dimenziju, govoreći o 'prisnom odnosu Zemlje sa ljudima svoje sredine', 'čovečanskim idejama', 'koračanju uz savremene mase' itd. Mada ne zna ili je nezainteresovan za sukobe na levisi koji su se razbuktnali Krležinim predgovorom za *Podravske motive*, Rastko tačno uočava fatalni problem socijalne umetnosti izražen u kontradikciji; da se nova, smela istorijska sadržina izražava u starinskom i prevaziđenom slikarskom izrazu.“ (Trifunović 1967, 252)

Razumljivo je da Rastko Petrović kao – kako ga Trifunović naziva – „pravi građanski estetičar“, nije mogao da poseduje sklonosti ka ideološkom opredeljenju Zemlje, no njegove kritičke primedbe o slikarstvu pripadnika grupe zapravo pre proizlaze iz razlika kulturnih i umetničkih umesto jedino političkih stanovišta. Naime, Petrović je svoje kriterijume razumevanja i prosuđivanja slikarstva formirao na iskustvu umetnosti Pariza sa početka XX veka, koju je upoznao na izvoru u vreme pariskog boravka, a kojih se kriterijuma neizbežno pridržavao pri svojim vrednovanjima tokom tridesetih godina, dakle u vreme održavanja beogradske izložbe Zemlje 1935. No kako slikarstvo Zemlje ne samo što nije proizišlo iz pariskih izvora, nego im se naprotiv programski suprotstavljalo, nesaglasnost između umetničkih poimanja pripadnika Zemlje i kritičara njihove beogradske izložbe morala je naprosto da bude neminovna. U kulturne i umetničke temelje Zemlje ugrađeni su sasvim drugačiji parametri koji se, pored socijalnog konteksta sopstvene sredine, zasnivaju na poznavanju tadašnje savremene nemačke umetnosti, o čemu su dokaz činjenice da je još pre osnivanja Zemlje objavljen Krležin tekst *O njemačkom slikaru Georgu Groszu*, 1927, (Krleža 1927) a čija je samostalna izložba priređena u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu aprila 1932, prethodeći četvrtoj izložbi Zemlje održanoj decembra iste godine.

Znatno kasnije, savremeni metodološki pristupi istoriji umetnosti prve polovine XX veka biće zasnovani na policentričnim i pluralističkim saznanjima o ukupnoj evropskoj kulturnoj i umetničkoj mapi. Umesto o prvenstvu Pariza, kao jedinog velikog i važnog umetničkog centra, usvojeno je poimanje podjednako bitnih uloga nemačke umetnosti u rasponu od ranog ekspresionizma do pokreta Nove stvarnosti. Da Zemlja, protivno pariskim, korespondira upravo sa savremenim nemačkim umetničkim zbivanjima ukazao je Božidar Gagro u tekstu *Zemlja naspram evropske umjetnosti između dva rata* 1970, u kojemu izričito navodi: „Želimo li u širokom kretanju dvadesetih godina utvrditi određenije pojavu s kojom 'Zemlju' možemo dovesti u vezu dolazimo do 'Nove stvarnosti'“. (Gagro 1970, 27)

Danas je ove komparativne komponente Zemlje neosporno moguće smatrati prihvatljivim i ubedljivim, no tako nipošto nije moglo da bude u vreme kada Petrović piše svoj prikaz njene beogradske izložbe. Prikaz koji, bez obzira na sve kontroverze, ostaje ne samo kako ga je smatrao Krsto Hegeđušić – „najbolja kritika koja je izašla u Beogradu u vrijeme izložbe Zemlje“ – nego je verovatno najsadržajnije i najizazovnije kritika uopšte objavljena o grupi Zemlja u vreme njenog aktivnog postojanja.

## Literatura

- Gagro, Božidar. „Zemlja naspram evropske umetnosti između dva rata.“ *Život umjetnosti* 11–12, Zagreb (1970).
- Depolo, Josip. „Zemlja 1929–1936.“ u *Nadrealizam-socijalna umetnost*, ur. Miodrag B. Protić. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1969, 36–49.
- Krleža, Miroslav. „O njemačkom slikaru Georgu Groszu.“ *Književna republika* 2, Zagreb (1927).
- Petrović, Rastko. *Eseji, kritike*, priredila Radmila Matić Panić. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1995.
- Reberski, Ivanka. „Zemlja u riječi i vremenu.“ *Život umjetnosti* 11–12, Zagreb (1970).
- Šuvaković, Miško. „Radikalna postavangardna i socijalna umetnost: Nolit.“ u *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek. Radikalne umetničke prakse*. Beograd: Orion Art, 2010, 187–199.
- Trifunović, Lazar. *Srpska likovna kritika*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1967.
- Trifunović, Lazar. „Rastko Petrović.“ u *Od impresionizma do enformela*. Beograd: Nolit, 1982, 226–233.

Ješa Denegri  
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

**RASTKO PETROVIĆ'S CRITICAL VIEW  
ON THE EXHIBITION OF THE ASSOCIATION  
OF ARTISTS ZEMLJA IN BELGRADE IN 1935**

*Summary:*

The text discusses the reception of the exhibition of the Association of Artists Zemlja, which was held in 1935 in the Art Pavilion in Belgrade, through the analysis of a critical review of this event written by Rastko Petrović. In the broader context of Rastko Petrović's complex critical activity and his importance for the development of art criticism as a discipline within the Yugoslav art space, his account on this exhibition in Belgrade is probably the most comprehensive and challenging critical text published about the Association of Artists Zemlja during its active existence.

*Keywords:*

Rastko Petrović, Association of Artists Zemlja, art criticism, art of 1930s, Yugoslav art space